

Abdurrahman b. Hüzmüz el-A'rec Übey yoluyla Resûlullah'a ulaşır.

Medine halkının uygulamalarına ayrı bir önem veren Medineli fakihler ve bilhassa fukahâ-i seb'a, "amel-i ehli Medîne" kavramının İslâm hukuk metodolojisine girmesine zemin hazırlamıştır. Medine'de Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Zeyd b. Sâbit, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Âişe, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas gibi fakih sahâbiler, tâbiîn döneminin birinci nesil fakihleri ve bunlar arasında ayrı bir konuma sahip bulunan fukahâ-i seb'a Kur'an ve hadis bilgisinin, fikhî görüş ve usullerinin Nâfi', İbn Şihâb ez-Zühri, Ebû'z-Zinâd, Rebiâtürre'y, Yahyâ b. Saïd el-Ensârî gibi bir sonraki nesilden Medineli fakihlere aktarılmasının yanı sıra Medine fıkıh ekolünün oluşmasında da önemli katkıları olmuştur. Medine halkının uygulamalarına ve teşriî bir konudaki ittifakına Mâlikî mezhebi başta olmak üzere bütün Sünnî fıkıh mezheplerince önem verilmiştir.

İslâm tarih yazıcılığı, Hz. Peygamber'in vefatından sonra onun hayatına dair bilgileri toplamayı kendileri için bir görev sayan sahâbiler tarafından Medine'de başlatıldı. Siyer ve megâziye dair bilgilerle hadisleri bir araya toplayan ve İslâm tarih yazıcılığında iki önemli ekolden biri olan Medine tarih ekolü âlimleri (diğeri Basra ve Kûfe merkezli Irak ekolü), bu çalışmalar sonunda elde ettikleri malzemeyi kronolojik ve coğrafi mekân içine yerleştiren sistematik eserler yazmaya başladılar. Bunlar arasında sahâbeden Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Amr b. Âs ve Berâ b. Âzib; tâbiinden Ebân b. Osman, Hz. Ali'nin torunu İmam Zeynelâbidîn Ali b. Hüseyin; ensardan Sa'd b. Ubâde'nin torunu Şürahbîl b. Saïd, Âsım b. Ömer b. Katâde, Abdullah b. Ebû Bekir b. Muhammed sayılabilir. Siyer ve megâzi ilminin ilkelerini tesbitte öncülük yapan Urve b. Zübeyr, İbn Şihâb ez-Zühri ve İbn İshak malzemenin önemli bir kısmını Medine'de derlemişler ve kullandıkları rivayetlerin büyük çoğunluğunu Medineli râvilerden almışlardır.

Emevîler döneminde İslâm dünyasındaki kültürel değişimin bir sonucu olarak Mekke'deki gibi Medine'de de şiir ve mûsiki alanında önemli gelişmeler olmuştur (Mes'ûdî, IV, 137). Ayrıca Emevîler'e ve Abbâsîler'e karşı Medine'de ortaya çıkan muhalefet ve yaşanan mücadele şiirlere konu olmuş ve Haremeyn'e yapılan saldırılar itikadî konulara dair eserlerde işlenmiştir.

Abbâsîler döneminin ikinci yarısından itibaren Medîne'de inşa edilmeye başlanan medreselerin sayısı Zengîler, Eyyûbîler ve Memlûkler zamanında hızla çoğaldı. Eyyûbîler devrinde dört Sünnî mezhebe göre eğitim yapan ve zengin bir kütüphaneyle sahip olan Şihâbiyye Medresesi Medine'deki en önemli eğitim ve öğretim kurumları arasında yer alıyordu. 886'da (1481) yangın geçiren Mescid-i Nebevî'yi yenileyen Memlûk Sultanı Kayıtbay tarafından yaptırılan medrese uzun süre şehrin eğitim merkezlerinden biri olarak kaldı.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "mdn" md.; *Müsned*, I, 270, 294; II, 364; III, 79, 240; IV, 185, 285; Buhârî, "İdeyn", 2, "Fezâ'ilü'l-Medîne", 1-2, 7-10, "Ta'birü'r-rüyâ", 39, "Menâkıb", 25, "Büyü", 53, "Cihâd", 71, 74; Müslim, "Hac", 85, 454, 467, "Rüyâ", 20; Tirmizî, "Menâkıb", 72; İbn Hişâm, *es-Sîre* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Kahire 1988, II, 77, 82, 108-109, 143-146; Ebû Ubeyd Kâsim b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl* (nşr. M. Halîl Herrâs), Kahire 1401/1981, s. 215-219; İbn Sa'd, *et-Tabakât* (nşr. M. Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1410/1990, I, 126-127; III, 87, 341-343; IV, 155, 231; V, 429; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîneti'l-münevver*, I, 152, 156-165, 169; Belâzûrî, *Fütüh* (Payda), s. 1-31; a.mlf., *Ensâb* (Zekâr), I, 274-275; II, 299, 305-306; IX, 301, 427; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), III, 140-141; IV, 455; V, 238-240; VII, 374-375, 599-600; IX, 129-131, 552-553; ayrıca bk. İndeks; Mes'ûdî, *Mürücû'z-zeheb* (Abdülhamîd), II, 367; IV, 137; İbn Abdülber, *et-Temhîd* (nşr. Mustafa b. Ahmed el-Alevî - M. Abdülkebîr el-Bekrî), Mağrib 1387, VI, 310; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, I, 655-658; IV, 359; V, 391; VIII, 220; X, 61, 214; İbnü'n-Neccâr el-Bâğdâdî, *ed-Dürretü's-semine fi târihi'l-Medîne* (nşr. M. Zeynühhum Azeb), Kahire 1416/1995, s. 33-39, 45, 101-109; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XVI, 265, 313, 321, 338-339; XXIX, 449-455; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 239; VIII, 46; XI, 320; XII, 199-205; XIII, 291; Firûzâbâdî, *el-Megânimü'l-mutâbe fi me'âlimi tâbe* (nşr. Hamed el-Câsir), Riyad 1389/1969; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, III, 183; Fâsî, *el-'İkdû's-semîn*, I, 117; III, 292; a.mlf., *Şifâ'ü'l-garâm* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1405/1985, II, 366-367; Makrîzî, *İtti'âz-ül-hunefâ* (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâf), Kahire 1416/1996, I, 172, 278-279; Necmeddin İbn Fehd, *İlhâf-ül-verâ bi-ahbâri ümmi'l-kurâ* (nşr. Fehim M. Şeltût), Kahire 1404/1983, II, 407-408, 473; Sehâvî, *et-Tuhsfetü'l-laife fi târihi'l-Medîneti's-şerife*, Medine 1979, I, 222; III, 410-411; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-uefâ bi-ahbâri dâri'l-Muştafâ* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1404/1984, I-IV, tür.yer.; *Mir'âtü'l-Haremeyn*, II, tür.yer.; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye* (Özel), II, 237 vd.; III, 206; Nûra bint Abdülmelik, *el-Hayâtü'l-ictimâ'iyye ve'l-iktisâdiyye fi'l-Medîne fi şadri'l-İslâm*, Cidde 1403/1983; Abdülkuddûs el-Ensârî, *Âşârü'l-Medîneti'l-münevver*, Medine 1985; Ahmed İbrâhim eş-Şerîf, *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Câhiliyye ve'l-ahdi'r-Resûl*, Kahire 1985; M. Şevki b. İbrâhim Mekki,

Atlas-ül-Medîneti'l-münevver, Riyad 1985; a.mlf., *Sükkânü'l-Medîneti'l-münevver*, Riyad 1405/1985; Subhî Abdülmün'im Muhammed, *el-'Alâkât beyne Mısır ve'l-Hicâz zeme-ne'l-Fâtımiyyîn ve'l-Eyyûbiyyîn*, Kahire, ts., bk. İndeks; İbrâhim Beydûn, *el-Hicâz ve'd-devletü'l-İslâmiyye*, Beyrut 1987; W. M. Watt, *Muhammad at Medina*, Karachi 1988; a.mlf., "al-Madina", *EI*² (İng.), V, 994-998; Şevki Dayf, *eş-Şi'r ve'l-ğınâ fi'l-Medîne ve Mekke li-âşri benî Ömeyye*, Kahire 1990, s. 7-143; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi* (Tuğ), I, 198 vd., 216 vd., 615-616, 621; Sâlih b. Hâmid b. Saïd er-Rifâî, *el-Ehâdis-ül-vâride fi fezâ'ilü'l-Medîne*, Medine 1413/1992; Cengiz Kallek, *Hz. Peygamber (S. A. S.) Döneminde Devlet ve Piyasa*, İstanbul 1992, bk. İndeks; Abdülbâsit Bedr, *et-Târîhu's-şâmil li'l-Medîneti'l-münevver*, Medine 1993, I-III; Abdülâzîz ed-Dürî, *Bahş fi neş'eti 'ilmi't-târîh inde'l-'Arab*, Beyrut 1993, s. 19, 31, 48, 57, 61-102, 118-119; Mustafa Sabri Küçükaşçı, *Emevîler Döneminde Medine* (yüksek lisans tezi, 1993), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., *Cahiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Haremeyn*, İstanbul 2003, s. 209-212, 305, ayrıca bk. İndeks; Ârif Abdülganî, *Târîhu ümerâ'i'l-Medîneti'l-münevver*, Dimaşk 1996, s. 25-322; Yûsuf Ragdâ el-Âmilî, *Me'âlimü Mekke ve'l-Medîne beyne'l-mâzi ve'l-hâzir*, Beyrut 1418/1997; Ahmed b. Yâsin el-Hiyârî, *Târîhu me'âlimi'l-Medîneti'l-münevver kadîmen ve hadîsen*, Riyad 1419/1999; Abdurrahman Müdeyris el-Müdeyris, *el-Medînetü'l-münevver fi'l-âşri'l-Memlûki (648-923 h./1250-1517 m.)*, Riyad 1422/2001; R. B. Serjeant, "The Constitution of Medina", *JQ*, VIII/1-2 (1964), s. 3-16; a.mlf., "Jami'ah Pacts with the Yathrib Jews, and the Tahrim of Yathrib", *BSOAS*, XLI (1978), s. 1-42; M. J. Kister, "The Market of the Prophet", *JESHO*, VIII (1965), s. 272-276; M. Gil, "The Origin of the Jews of Yathrib", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, IV, Jerusalem 1984, s. 203-220; a.mlf., "The Median Opposition to the Prophet", *a.e.*, X (1987), s. 65-96; M. Lecker, "Muhammad at Medina: A Geographical Approach", *a.e.*, VI (1985), s. 29-59; a.mlf., "On the Markets of Medina (Yathrib) in Pre-Islamic and Early Islamic Times", *a.e.*, VIII (1986), s. 133-147; Fr. Buhl, "Medine", *IA*, VII, 459-471.

NEBİ BOZKURT
MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞÇI

Osmanlı Dönemi. Mekke ve Medine başta olmak üzere İslâm'ın kutsal bölgelerine yönelik Osmanlı ilgisinin başlangıcı Yavuz Sultan Selim'den daha önceye gider. Fâtih Sultan Mehmed'in hac yolu hizmeti konusunda Memlûkler'le baş gösteren ihtilâfı bu ilginin ilk dikkat çekici yansımasıdır. Mısır'ın fethinden (1517) sonra huzura gelen Mekke heyetini Yavuz Sultan Selim'in çeşitli hediyelerle ve Şerîf Berekât'ı Mekke Emirliği'ne tayin ettiği menşurla birlikte Mekke'ye göndermesi üzerine Medine Osmanlı hâkimiyetine girmiş ve o tarihten itibaren hutbeler Osmanlı padişahları adına okunmuştur (Feridun Bey, I, 429).

Halifeliği Abbâsîler'in mirası değil İslâm'ı ve mukaddes yerleri koruma, onlara hizmet etme olarak algılayan Osmanlılar, kutsal yerlere ve peygamber sülâlesinden gelen emîr ailesine duydukları saygıdan dolayı Medine'nin Memlûkler devrindeki imtiyazlı statüsünü aynen korudular ve Mekke Emirliği'ne bağlı konumunu değiştirmediler. İlk dönemlerde hâkimiyeti zorlaştıracak hareketlerden kaçındıkları gibi önce Aden'i, ardından Yemen'i ele geçirmek suretiyle Kızıldeniz'i kontrol altına alıp Haremeyn'i dış tehditlerden emin hale getiren Osmanlılar, hac mevsimi dışında da buraya ulaşımın güvenlik içerisinde gerçekleşebilmesi için en önemli iç tehdit olan bedevî saldırılarını önlemeye yönelik tedbirler aldılar, hac yolunda güvenliğin sağlanmasını ve Haremeyn'de yaşayan halkın ihtiyaçlarını karşılanmasını öncelikli politika edindiler. Medine, Osmanlı hâkimiyeti sırasında aileler arasındaki çatışmalar (1767) ve bedevî baskınları gibi bazı ufak çaplı olaylar dışında -İbn Suûd ve taraftarlarının ortaya çıkışına kadar- genellikle sakin bir dönem geçirdi. 1744'te Necid'de dinî bir hareket olarak ortaya çıkan Vehhâbîlik Suûd ailesinin bu hareketi benimsemişle siyasî bir hüviyet kazandı. Vehhâbîler, Hicaz'da gerçekleştirdikleri bir dizi faaliyetten ve Mekke'yi ele geçirdikten sonra Medine'nin erzak ambarı Yenbu' ile bağlantısını keserek burayı da hedef aldılar. Şehri koruyamayacağını anlayan Medine muhafızı Vehhâbî tehlikesinin engellenemez duruma geldiğini İstanbul'a bildirerek destek istedi (15 Muharrem 1219 / 26 Nisan 1804). Fakat Medine halkının sabırsızlıkla beklediği Osmanlı yardımının gelmemesi ve halkın bir kısmının Suûd b. Abdülazîz ile anlaşması üzerine Vehhâbîler şehri kuşattılar; bazı küçük çatışmaların ardından işgal edip (Haziran 1805) halkına kendi akîdelerini benimsemeleri şartıyla eman verdiler. Bu arada en önemli su kaynağı Aynüzzerkâ Kanalı'nı tahrip ederek susuzluğa yol açtılar; Hz. Peygamber'in kabri hariç bütün ziyaretgâhları yıkıp Mescid-i Nebevî'yi yağmaladılar. Türkler'e Mekkeliler'den fazla mütemayil olmalarından dolayı Vehhâbî işgalinden daha çok zarar gören Medineliler'in bir kısmı şehirden ayrılmak zorunda kaldı. Birkaç yıl sonra Osmanlılar, Haremeyn'de yeniden hâkimiyet kurmak ve Vehhâbî tehlikesini ortadan kaldırmak için harekete geçtiklerinde Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın oğlu Tosun Paşa kumandasında 3500 kişilik bir kuv-

vet Hicaz'a gönderildi ve iki hafta kadar süren bir kuşatmanın ardından 3 Aralık 1812'de Medine geri alındı; İstanbul ve Mısır'da büyük kutlama törenleri yapıldı. Tosun Paşa'nın daha fazla kan dökülmesi için babasının yerine emîr olan Abdullah b. Suûd ile yaptığı anlaşmayı Mehmed Ali Paşa onaylamadı; emîrin İstanbul'a gitmesini, ayrıca Mescid-i Nebevî'den yağmalanan ve daha sonra bir kısmının dağıtıldığı, bir kısmının Hindistan'da satıldığı anlaşılan bütün malların geri verilmesini istedi. Bu istekleri kabul edilmeyince diğer oğlu İbrâhim Paşa kumandasındaki ikinci bir orduyu Hicaz'a yolladı. İbrâhim Paşa'nın Medine'ye geldiği günlerde (Ekim 1816) Vehhâbîler'in şehirde yaptıkları tahribatın tamiri için İstanbul'dan gönderilen ustalar ve işçiler de çalışmalarına başlamışlardı (Burckhardt, s. 170). İbrâhim Paşa, Vehhâbîler'in merkezi Dir'iye'yi ele geçirdiğinde (Eylül 1818) önde gelen Vehhâbî liderleri Medine'de teşhir edildi; sonra da Mısır'a, ardından Mescid-i Nebevî'den aldıkları eşyanın bir kısmıyla birlikte İstanbul'a gönderildi ve idamla cezalandırıldı. Söz konusu eşya daha sonra surre emini tarafından Medine'ye götürülerek tekrar Mescid-i Nebevî'ye konuldu (BA, HH, nr. 19661; Şânîzâde, III, 16-17).

Osmanlı Devleti, Tanzimat'tan itibaren Haremeyn'de merkezî hükümetin etkinliğini arttıran birtakım tedbirler aldı. Tedricî fakat istikrarlı bir şekilde Hicaz demiryolunun Medine'ye ulaştırılması ve telgraf hattı çekilmesi gibi pratik sonuçları da görülen bu çalışmalar başlangıçta ayrılıkçı ve milliyetçi hareketler yerine merkezî idareye entegrasyonu hızlandırdıysa da sonraki dönemde bazı ayrıcalık ve özerkliklerini yitiren Medine eşrafı arasında huzursuzluğa sebep oldu. Medine, Arabistan'ın çeşitli kesimlerinde meydana gelen olaylar karşısında Osmanlı Devleti'nin güneydeki ileri karakolu haline getirildi. Güç ve itibarlarını korumak isteyen eşrafın bir kısmı Medine muhafızı Ali Paşa'nın koyduğu bir vergiyi bahane ederek ayaklandı (1903). Ali Paşa görevden alındı; Yemen ve Şam'dan gönderilen takviye birlikleriyle bastırılabilen olayların sonunda eşraftan kırk iki, şehirde görevli zâbitlerden kırk kişi tutuklanarak Tâif Kalesi'ne hapsedildi. Medine'de törenlerle kutlanan II. Meşrutiyet'in ilânının ardından hız verilen merkezîyetçi politikalar, muhalefeti kırmak yerine daha da güçlendirerek yerli halk ile merkezden gönderilen idareciler arasındaki mü-

cadelenin artmasına yol açtı. Hicaz'da çok düzensiz olarak gerçekleşen 1908 seçimlerinde Medine'den Seyyid Abdülkâdir mebus seçildi. Medine'nin idarî statüsüyle ilgili kararlardan sonra şehrin kendi denetiminden çıkmasından rahatsızlık duyan Mekke Emîri Şerîf Hüseyin demiryolunun Mekke'ye kadar uzatılacağını, böylece hareket alanının daha da kısıtlanacağını düşünerek Medine - Mekke arasındaki bedevîleri ayaklandırdı. Bunun üzerine hükümet Medine'ye kuvvet gönderip savunma tedbiri aldı. Şerîf Hüseyin'in arzusuna uygun olarak demiryolunun uzatılmasından vazgeçen Bâbüli, Medine'de hecin develi bir süvari birliği teşkiline karar verdi (Beyoğlu, s. 3). I. Dünya Savaşı sırasında İngilizler'in desteklediği Şerîf Hüseyin, bir taraftan İstanbul'a Medine'deki idarecilerle ilgili şikâyetlerle bulunurken diğer taraftan da isyan için uygun fırsat kollamaya başladı. Medine'de oturan oğlu Şerîf Ali de emirindeki bedevî birliğine dayanarak rahatsızlık çıkarmaya uğraşüyor ve emirlik hukukuna istinaden şehrin kendisine bırakılmasını istiyordu. Osmanlı Devleti'nin iki önemli ismi Enver ve Cemal paşalar, beraberlerinde bazı Arap şehirlerinin müftüleri ve eşrafiyla birlikte Medine'yi ziyaret edip (20 Şubat 1916) şehrin ileri gelenlerine verdikleri para ve kıymetli hediyelerle, ayrıca askerî takviye ve propaganda yoluyla hükümetin konumunu güçlendirmeye çalıştılar. Fakat Şerîf Ali aldığı paraları isyan etmeleri için kabile şeyhlerine dağıtmaya başladı. İsyanın yaklaştığını anlayan Medine muhafızı Basri Paşa âcilen yardım istedi. Bunun üzerine Musul'da bulunan 12. Kolordu Kumandanı Fahreddin Paşa (Türkkan) görevlendirildi. İleride "Medine müdafii Gazi Ömer Fahreddin Paşa" adıyla anılacak olan Fahreddin Paşa'nın Medine'ye ulaşmasından (31 Mayıs 1916) üç gün sonra Şerîf Hüseyin ve dört oğlu şehir çevresindeki demiryolu ve telgraf hatlarını tahrip ederek isyanı başlattılar, 5-6 Haziran'da da Medine karakollarına saldırdılar; ancak Fahreddin Paşa'nın aldığı tedbirler sayesinde geri püskürtüldüler. Osmanlı Devleti'nin Şerîf Hüseyin'in yerine Mekke Emirliği'ne getirdiği Zevî Zeyd ailesinden Şerîf Ali Haydar, Mekke'ye gidemeyince Osmanlı hâkimiyetindeki tek merkez olan Medine'ye geldi (17 Temmuz 1916); halkı Osmanlı Devleti'ne itaate çağıran beyannâmesi Medine ve çevresi dışında etkisiz kaldı. Mondros Mütarekesi'nin 16. maddesine göre Osmanlı askerlerinin geri çe-

kilerek Filistin'e kaydırılması kararıyla Medine'de Osmanlı hâkimiyeti resmen sona erdi (30 Ekim 1918). Fakat Medine'yi kısıtlı imkânlarla iki yıl yedi ay boyunca başarıyla savunan ve Osmanlı hükûmeti'nin Hicaz'ı kısmen boşaltma kararına rağmen herhangi bir yağmaya veya İngilizler'in eline geçmesine fırsat vermemek için Mescid-i Nebevî'deki mukaddes emanetleri İstanbul'a nakletmeyi başaran Fahreddin Paşa, şehrin İngilizler'e teslimine ancak Mondros Mütarekesi'nden yetmiş iki gün sonra razı edilebildi (10 Ocak 1919); üç gün sonra da Şerîf Abdullah'ın kuvvetleri şehre girdi. 5 Aralık 1925'te, şehir Suûdîler'in eline geçti.

Medine, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra merkezî denetimle mahallî iktidar arasındaki denge gözetilerek farklı bir hükûmet sistemi geliştirildi ve mevcut yapının değiştirilmeden aynen sürdürülmesi sağlandı. Bundan dolayı önceki devletlerden intikal eden kanun ve âdetlerin bir kısmı aynen bırakılırken bir kısmı tedricen islah edilerek Osmanlı sistemi içinde uygulanması yoluna gidildi. Şerifler görevlerinde bırakılıp Medine içinde yetkilerini kullanmalarına izin verildi. Buradaki kale ve burçlara, Osmanlı hâkimiyetini göstermek üzere bayrak çekilmesi zorunluluğunun ortaya çıktığı Sultan Abdülaziz zamanına kadar Osmanlı bayrağı asılmadı (*Mir'âtü'l-Haremeyn*, I, 685). Daha önceleri idarî bakımdan Mek-

ke'ye bağlı olan ve Mekke emîrinin tayin ettiği nâib tarafından yönetilen Medine'de bu uygulama sürdürülerek hutbelerde Osmanlı padişahı, Mekke emîri ve Medine nâibinin adlarının zikredilmesi âdeti benimsendi. XII. yüzyıldan itibaren Mekke'yi ellerinde tutan Hasenîler, Mekke ve Medine emirliklerini birleştirip Hüseyinîler'e Medine nâibliği ve az miktarda bir vergiyi toplama yetkisi dışında hâkimiyet alanı bırakmadılar (Abdûlbâsit Bedr, II, 342). Medine emîri Mekke emîrine tâbi olup herhangi bir siyasî etkinliği bulunmuyor, şehirde Osmanlı otoritesi merkezî hükûmetin tayin ettiği şeyhülharem ve ordu kumandanı tarafından temsil ediliyordu; bazan bu iki görev tek kişinin uhdesinde bulunabiliyordu. Memlûkler zamanından itibaren şehirde merkezî otoritenin en büyük temsilcisi sayılan şeyhülharemlerin İstanbul'da meşihat makamından yetişmeleri ve kadılık seviyesine kadar yükselmiş olmaları gerekiyordu. Osmanlı idaresinin yerleşmesi paralelinde bu iki görevliye genellikle merkezden gönderilen ve ilk zamanlarda Türklük şartı aranan (Ali Hâfız, s. 35) kadı, nâzir-ı emvâl ve şurta reisi de eklendi.

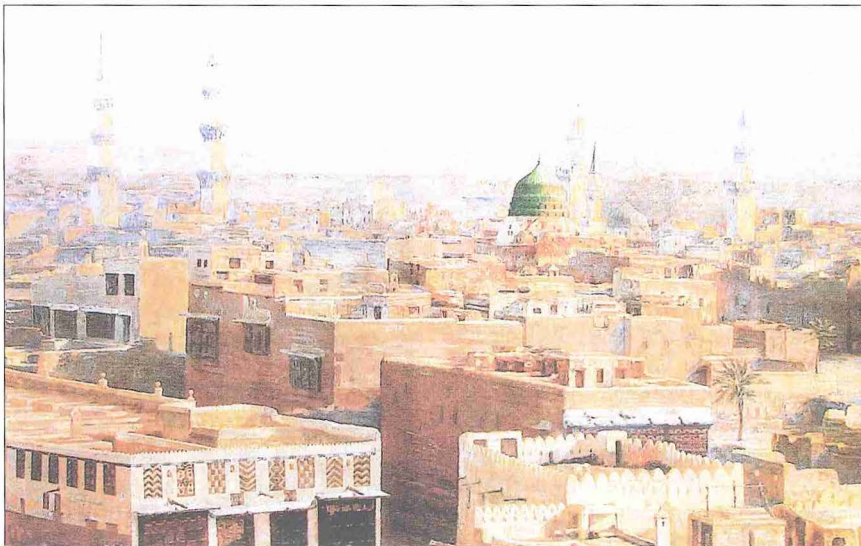
Şehri korumak, asayiş ve emniyeti sağlamak için kalede görevlendirilen Türk askerlerinden başka sayıları 200-600 arasında değişen yaya ve atlı birliklerinde -üst düzey kumandanların dışında- Araplar'dan da faydalanılmıştır. Osmanlı idare-

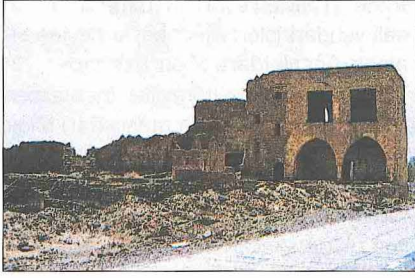
resine girdikten sonra Medine'nin bütün malî ve idarî işleri Mısır beylerbeyine bırakıldı. Ancak idare Mısır üzerinden yürütülmekle birlikte görevliler merkezden tayin ediliyor ve bütün masrafları Mısır hazinesinden ve Cidde gümrük gelirlerinden karşılanıyordu. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mısır'dan ayrılan Medine Cidde sancak beyinin idaresine verildi. 1701'den itibaren müstakil olmaksızın çıkarılan Habeş eyaleti Cidde sancağı ile birleştirildikten sonra aynı zamanda şeyhülharemlîği de yürüten beylerbeyi Medine'de oturmaya başladı. Her hafta cuma günü kadı, şurta reisi, muhtesib, dört mezhep müftüsü ve şehrin âyanından belli sayıda kimsenin oluşturduğu şehir meclisinin onun konağında toplanması idarî bir gelenek haline aldı. Mısır eyaleti vaset yoluyla Mehmed Ali Paşa'ya bırakılınca (1840) Medine yeniden düzenlenen Hicaz eyaletine bağlandı ve 1864 tarihli Vilâyet Kanunu'na göre sancak merkezi haline getirilerek yine şeyhülharemlîği uhdesinde bulunduran bir muhafızın idaresine verildi. 1869'da yeni bir düzenleme ile muhafızlık ve şeyhülharemlîk görevleri birbirinden ayrıldı. Hicaz demiryolunun açılmasından (1908) sonra ise şehir idarî bakımdan Hicaz'dan ayrılıp doğrudan İstanbul'a bağlı bir sancak merkezi oldu (BA, BEO, nr. 230615, 330554); bu şekilde bölge üzerinde daha güçlü bir denetim sağlanması hedeflendi. Tanzimat'tan sonra yapılan düzenlemede Dâhiliye Nezâreti'nde oluşturulan üç büyük müfettişlikten biri Arap dünyasına tahsis edildi ve nezâret bünyesinde Medine'nin sağlık ve temizlik işlerini denetleyen özel birimler kuruldu. 1910'da Medine muhafızı Ali Rızâ Paşa zamanında hisbe teşkilâtı şehremâneti, muhtesib ise şehremini haline dönüştürüldü.

Medine'de Osmanlı döneminde mülkî ve askerî teşkilâtlanmanın yanında din, hukuk ve eğitim konularında da çeşitli düzenlemeler yapıldı. Osmanlı idaresine girdikten sonra buraya bir kadı tayin edildi; ardından halkın önemli bir kısmı Hanefî mezhebi dışındaki mezheplere mensup olduğu için diğerlerinden de kadılar görevlendirildi ve Hanefî kadısı şer'î mahkemeye başkanlık yapmayı sürdürdü. Medine'de dinî işler şeyhülharemler, dört mezhep müftüleri ve geç dönemde ortaya çıkan Harem-i şerif müdürleri vasıtasıyla yürütülüyordu.

Şehir Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra miras alınan fizikî plana sadık kalı-

XIX. yüzyıl sonlarında Medine'yi gösteren yağlı boya bir tablo

Medine surlarından bir görünüş

narak Mescid-i Nebevî merkez olmak üzere gerçekleştirilen sosyal ve kültürel bina inşaatlarıyla yeni bir çehre kazandı. Bilhassa hac mevsimlerinde yoğunlaşan bedevî saldırıları sebebiyle şehrin surlarının yenilenmesi için halk Kanûnî Sultan Süleyman'a başvurdu. 939'da (1532-33) başlanan ve toplam 100.000 dinar harcanan inşaat 946'da (1539) tamamlandı. Çevresi 3072 arşın olan ve Cennetü'l-bakî'in de önemli bir kısmını içine alan surlarla burçlar yükseltilip surların içine bir kale yapıldı ve buraya doksan kişilik bir askerî birlik yerleştirildi (Abdülbâsit Bedr, II, 347). Surun dışarıyla ilişkisini sağlayan dört kapısı vardı. XVII ve XVIII. yüzyıllarda kısmen tamirat gören sur ve iç kale 1868'de tamamen yenilenerek sayıları kırka tamamlanan burçların yüksekliği 25 metreye çıkarıldı (İbrâhim Rifat Paşa, II, 411-413). Zamanla mahalleler surun içinde ve dışında aynı oranda gelişmişse de sur içindeki evlerin daha düzenli, dışarıdakilerin ise dağınık ve düzensiz olduğu ve bunlarda genellikle bedevîlerin ikamet ettiği görülür (Ali Hâfız, s. 35-38). Medine'nin Osmanlı medeniyetinin çeşitli unsurlarını yansıtan bir merkez haline getirilmesine çalışılmış, özellikle buraya pa-dışahlar, hânedan mensupları ve diğer ileri gelenler, ayrıca oluşturulan zengin vakıflar tarafından idarî binalar, mescidler, medreseler, tekkeler, zâviyeler, ribâtlar, imaretler ve sebiller yaptırılmıştır. 1568'de şehirde daha sonra Sultan Abdülmecid döneminde geliştirilen bir de bîmârîstan bulunuyordu. XVII. yüzyılda umuma açık iki hamamın varlığı tesbit edilmektedir. Geç dönemlerde Sultan Abdülaziz hükümet konağı, hapishane, top-hane ve II. Abdülhamid tabya, karakol, istasyon, postahane gibi resmî binalarla Medine'nin sosyal ve kültürel yapılaşmasını tamamladılar.

Medine'nin Osmanlı dönemindeki nüfusu hakkında XIX. yüzyıla kadar doğru-dan resmî tesbitlere dayanan bilgi bulunmamaktadır. 1579 yılında Medine'ye ayrılan tahsisattan şehrin nüfusunun 40.000 civarında olduğu tahmin edilmekteyse de (Faruqi, s. 93) bu rakamın abartıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Evliya Çelebi burada 14.000 kişinin yaşadığını söylerken (*Seyahatnâme*, IX, 643) şehri 1815'te gören John Lewis Burckhardt da nüfusunu 16.000-20.000 arasında tahmin eder (*Travels in Arabia*, s. 400). 1877-1914 yılları arasında merkezî hükümetin etkinliğini arttırıcı tedbirlerin alınması, görevli memurlar tayin edilmesi ve Hicaz demiryolunun açılmasından sonra Medine'nin nüfusu önemli ölçüde arttı; 1909'da Muhammed Lebîb el-Betenûnî çoğunluğu Türkler'le Hintliler'den oluşan 60.000 kişiden bahseder (*er-Rihletü'l-Hicâziyye*, s. 351). Osmanlılar tarafından Medine'nin tahliyesinin ardından Hâşimîler döneminde şehrin nüfusu 6000'e kadar inmiştir (*El²* [İng.], V, 999). Medine, Osmanlı hâkimiyetindeki topraklarda yaşayan insanların yerleşmek istediği bir şehirdi. Müslümanların burayı tercihlerinde, kutsallığın yanında Osmanlı Devleti'nin mukaddes yerlere yönelik siyaseti çerçevesinde şehre özen göstermesi de önemli rol oynamıştır. Farklı kültürlerle mensup insanlar, Medine'ye beraberlerinde getirdikleri mahallî âdetleriyle kültürel senteze katkıda bulundular. 1073'te (1662-63) burayı ziyaret eden Faslı Ay-yâşî, şehirde Arap olmayan unsurların çokluğundan dolayı ortaya çıkan farklılığın halkın sosyal hayatında açık biçimde görüldüğünü vurgular. Medine'de gayri müslimlerin ikametüne ise daha önce ve halen olduğu gibi Osmanlı döneminde de izin verilmemiştir.

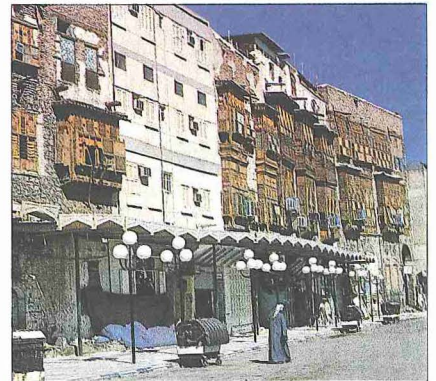
Ekonomik açıdan fazla gelir kaynağı bulunmayan Medine'nin çevresindeki tarıma elverişli araziler temel ihtiyaçları dahi karşılamada yetersizdi; şehir, bazan buraya uğrayan Şam kervanı ve hac mevsimi hariç tutulursa ticarî faaliyetlerin tamamen dışında idi. Hemen hemen tek geçim yolu dinî statüsünden ve Osmanlı Devleti'nin buraya gösterdiği ilgiden kaynaklanan yardımlardı; halk büyük ölçüde vakıflarla İstanbul ve Mısır'dan gönderilen bağışlardan besleniyordu. Ticaretin canlandığı hac mevsiminde ise Hindistan'dan gelen mallar başta olmak üzere Anadolu'ya ulaşmasında ara merkez görevi yapıyordu. XX. yüzyılın başlarında

özellikle hediyelik eşya alanında önemli gelişmeler oldu ve sayıları 10.000'e yaklaşan dükkân ve mağazalarda Medine üretimi mallar yaygınlaştı (*Hicaz Vilâyeti Salnâmesi* [1309], s. 240).

Medine'deki yerli halka İstanbul ve Mısır'dan her yıl düzenli biçimde gönderilen surre, cevâlî ve cerâye yanında Cidde gümrük gelirlerinin bir kısmı ile tesis edilen vakıflar kanalıyla çeşitli şekillerde para ve mal yollarıydı. Medine'nin sürekli sakinlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için Mısır'da Eyyûbî ve Memlûk dönemlerinden kalan vakıflar aynen muhafaza edilip Suriye ve Anadolu'dan bunlara yenileri eklendi; Haremeyn evkafı Kanûnî Sultan Süleyman'dan itibaren avâzır-ı divâniyye, tekâlif-i örfiyye ve öşür gibi vergilerden muaf tutuldu (Akgündüz, VII, 54). Mısır'ın fethedildiği yıl Medine divanında kayıtlı 4000 kişiye 2000 irdeb buğday dağıtılarak başlatılan ve her yıl düzenli biçimde dağıtımı sürdürülen erzakın miktarı zamanla 17.000 irdebbe çıkarıldı. Yıllık tahsisatlarını bir defada peşin olarak alan Medineliler'in yılın bir kısmını zorluk içinde geçirmeleri üzerine II. Mahmud bu usulü kaldırıp şehirde teşkil edilen müdüriyet hazinesi vasıtasıyla aylık ödeme sistemini uygulamaya koydu. Başta Hürrem Sultan'ın yaptırdığı olmak üzere Medine'deki imaretlerde "deşîşe" dağıtma işi de sürdürülerek ilâve sadakalarla desteklendi. Bunların dışında zaman zaman Suriye ve Mısır'da toplanan verginin bir kısmı Haremeyn'e gönderildi (3 Numaralı Mühimme Defteri, s. 133-134; 7 Numaralı Mühimme Defteri, I, 173-174).

Hz. Ali'nin hilâfet merkezini Kûfe'ye nakletmesinden sonra dinî ilimlerle uğ-

Mescid-i Nebevî'nin etrafındaki eski binalar

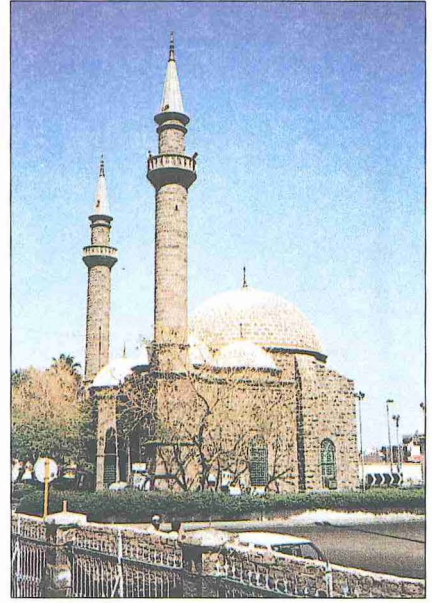
raşan ulemâ için bir câzibe merkezi haline gelen Medine bu özelliğini Osmanlı döneminde de sürdürdü. Bu devirde kültürel canlılığın korunmasında Mescid-i Nebevî'de kurulan ilim halkaları, şehre yerleşen âlimler, yenileri eklenerek sayıları arttırılan kütüphanelerle medreseler ve bunların etrafında canlanan tasavvufî düşüncenin önemli rolü oldu. Bilhas- sa mahallî edebiyatın çok ilerlediği şehirdeki kültürel hayatın canlı kalmasında Anadolu, Suriye, Mısır, Mağrib ve Orta Asya'ya kadar geniş bir çevreden gelip yerleşen âlimlerin büyük katkıları vardı. Kanûnî Sultan Süleyman zamanından itibaren Mescid-i Nebevî'de ders veren âlimler dâimî statüde değerlendirilmiş, bu konumda olmayanlara ise yıllık tahsisat ayrılmıştır. Osmanlılar miras aldıkları medreselerin ayakta kalmasını sağlamış ve onlara yenilerini eklemiştir. Bunların en eskileri III. Murad'ın inşa ettirdiği Murâdiye ile (1589-1590) III. Mehmed zamanında yaptırılan (1596-1597) ve döneminin en yüksek pâyeli medresesi olan müessesedir (Atâî, s. 444, 509). Evliya Çelebi'nin sayılarını kırk altı olarak verdiği (*Seyahatnâme*, IX, 642), 1892'de on yedisi ayakta duran (*Hicaz Vilâyeti Salnâmesi* [1309], s. 240) medreselerin başlıcaları Rüstemiye, Hasekiye, Mahmud Ağa, Şifâ, Kara Paşa, Sakızlı, Köprülü, Beşir Ağa, Hamîdiye ve Mahmûdiye idi. Hac mevsiminde dışarıdan gelenlerin barındığı tekke, zâviye ve ribâtlarda da ilmî hareketlilik görülmekte, buraların bağlı bulunduğu Kâdiriyye, Senûsiyye, Nakşibendiyye, Mevleviyye, Rifâiyye ve Şâzeliyye gibi tarikatlar şehrin dinî ve kültürel hayatına önemli katkılar sağlamaktaydı (Ali b. Mûsâ, s. 53).

Medine'de 1885'te rüşdiye ve 1909'da idâdî açıldı. Yine aynı yıl eğitime başlayan

erkek öğretmen okulu ise (dârümuallimîn) dört yıl sonra öğrenci azlığı sebebiyle kapandı (M. Abdurrahman eş-Şâmi, s. 77). 1912'de üniversite için harekete geçildi ve ertesi yıl Arap ve Türk aydınlarının kurduğu Cem'iyyet-i Hayriyye-i İslâmiyye'nin gayretiyle fen ve ilâhiyat konularının okutulduğu Medrese-i Külliyye-i İslâmiyye kuruldu (BA, A.DVN, nr. 71/7). Medine'nin eğitim ve kültür hayatının önemli kurumlarından biri de en eskisi Mescid-i Nebevî'de bulunan kütüphanelerdi. Bunlar arasında Beşir Ağa ve Hamîdiye gibi medrese ve ribâtlara, Feyzulah Efendi gibi özel şahıslara ait olanlar çoğunlukta idi. II. Mahmud tarafından inşa ettirilen (1821-1822), içerisinde 4569 kitabın yer aldığı Mahmûdiye ile Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey'in 5404 nâdide eser göndererek yaptırdığı (1853-1856) Ârif Hikmet Kütüphanesi en meşhurlarıdır. Hicaz için hazırlanan ilk salnâmede Medine'nin on sekiz kütüphanesinde toplam 22.914 Kur'an ve diğer kitapların bulunduğu kayıtlıdır (*Hicaz Vilâyeti Salnâmesi* [1301], s. 152-153).

1909'da Medine'ye gelen Betenûnî burada Türkçe ve Arapça yayımlanan *el-Medînetü'l-münevver*e adında bir gazetenin çıktığını kaydeder (*er-Rihletü'l-Hicâziyye*, s. 348). Medine'de ilk matbaa İlmiyye adıyla 1910'da kuruldu. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı sırasında Medine'de faaliyete geçirdiği Hicaz adlı matbaada şehrin tahliyesine kadar aynı adı taşıyan bir gazete çıkardı.

Medine'nin tarihi, coğrafyası ve fazileti-ne dair müstakil eserler yazılmıştır. I ve II. (VII-VIII.) yüzyıllarda kaleme alınan eserler bugün mevcut değilse de bunların bir kısmı sonraki dönem müellifleri tarafından iktibas edilerek korunmuştur. İbn Zebâle'nin 199'da (814) yazdığı *Kitâ-*

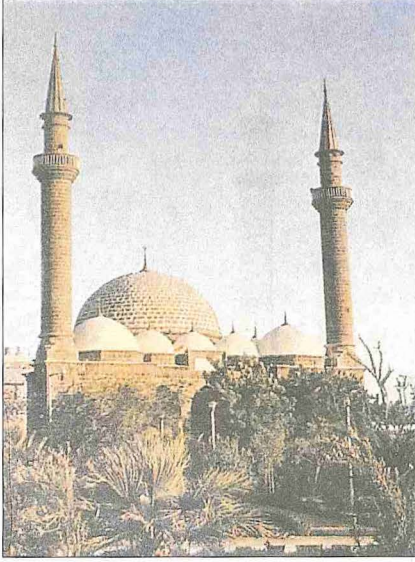

Sultan Abdülhamid Camii – Medine

bü'l-Medîne ve ahbâruhâ adlı eser bilinen en eski Medine tarihidir; bunun bir kısmı Semhûdî'nin ictibaslarıyla günümüze ulaşmıştır. Baş ve sonu eksik üç bölümden meydana gelen İbn Şebbe'nin (ö. 262/876) *Târîhu'l-Medîneti'l-münevver*e adlı eseri Fehîm Muhammed Şeltût tarafından neşredilmiştir (I-IV, Cidde 1399/1979). Medine tarihine dair diğer eserler arasında şunlar sayılabilir: İbnü'n-Neccâr el-Bağdâdî, *ed-Dürretü's-semîne fî târîhi'l-Medîne* (nşr. Muhammed Zeynühüm Muhammed Azb, Kahire 1416/1995); Cemâleddin el-Matarî, *et-Ta'rîf bi-mâ eniseti'l(esseseti'l)-hicre min me'âlimi dâri'l-hicre* (nşr. Saîd Abdülfettâh, Mekke 1997); Zeynüddin Ebû Bekir el-Merâgî, *Tahkîku'n-nuşra bi-telhîşi me'âlimi dâri'l-hicre* (nşr. Saîd Abdülfettâh, Mekke 1997); İbnü'z-Ziyâ el-Mekkî, *Târîhu Mekkete'l-müşerreffe ve'l-Mescidi'l-harâm ve'l-Medîneti's-şerife ve'l-kabri's-şerîf* (nşr. Alâ İbrâhîm el-Ezherî – Eymen Nasr el-Ezherî, Beyrut 1418/1997); Muhammed Kibrî, *el-Cevâhiru's-semîne fî mehâsini'l-Medîne* (TSMK, Medine, nr. 515). Abdülhak b. Seyfeddin ed-Dihlevî'nin, *Cezbü'l-kulûb ilâ diyârî'l-mahbûb* adlı Farsça eseri Hakîm Seyyid Ali İrfan tarafından Urduca'ya tercüme edilmiştir (Lahor 1988). Fîrûzâbâdî'nin Medine ve civarının tarihi ve coğrafyasına dair *el-Megânimü'l-mütâbe fî me'â-*

Medine'den bir görünüş

Mescid-i Anberîyye – Medine

İlimi Tâbe adlı eserinin coğrafi adlarla ilgili beşinci bölümünü Hamed el-Câsir neşretmiştir (Riyad 1389/1969). Şemseddin es-Sehâvî'nin alfabetik olarak düzenlediği, "M" harfine kadar mevcut olan *et-Tuhtetü'l-laîfe fi târîhi'l-Medîne-ti's-şerîfe* adlı eseri Medine ricâline aittir (I-II, Beyrut 1993). Medine'nin faziletine dair haberler bir araya toplanarak şehri ve meşâirini öven Arapça, Farsça ve Türkçe müstakil kitaplar kaleme alınmıştır. Hasan-ı Basrî ile başlayan bu tür eserler ve Medine'nin faziletine dair haberler üzerine Sâlih b. Hâmid b. Saîd er-Rifâî *el-Ehâdisü'l-vâride fi fezâ'ili'l-Medîne* adıyla bir doktora çalışması yapmıştır (Medine 1413/1992).

Medine daha çok hac rehberi niteliğinden pek çok risâle ve kitaba konu olmuştur. Eski Türk edebiyatında genellikle "menâsik-i hac" ve "menâzil-i hac" adlarıyla anılan bu eserlerde yer yer manzum bölümlerle Medine ve meâlimi hakkında şiir ve kasideler de bulunur (bk. HAC [Literatür]). İslâm dünyasını gezip görmek ve hac görevini ifa etmek isteyen seyyahlar tarafından kaleme alınan seyahatnâmelerde Medine geniş bir şekilde yer alır (bk. HAC [Seyahatnâmeler]). Medine'nin tarihi, coğrafyası ve ricâline ait eserlerden günümüze ulaşmayanlar arasında Zübeyr b. Bekkâr'ın *Ahbârü'l-Medîne*, Şu'arâ'ü'l-Medîne, İbn Şebbe'nin *Kitâbü Ümerâ'i'l-Medîne*, Ubeydullah b.

Ebû Saîd el-Verrâk'ın *Kitâbü'l-Medîne ve ahbâruhâ*, Medâinî'nin, *Kitâbü'l-Medîne*, İbn Şâzân'ın *Ahbârü'l-Medîne*, İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-Muğnî fi zabti'l-esmâ' ve'l-ensâb*'ı sayılabilir.

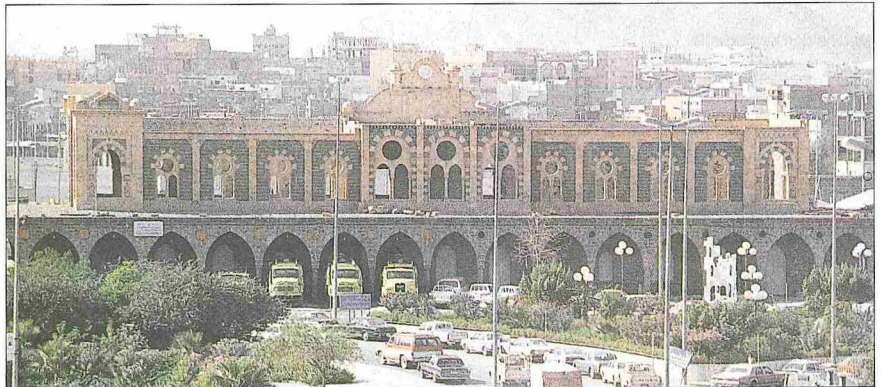
Bugünkü Medine. Medine Suûdî hâkimiyetine girdiği 5 Aralık 1925 tarihinden itibaren bu aileden bir emîr tarafından yönetilmektedir. Medine'nin eşrafından oluşturulan ve daha çok belediye başkanıyla çalışan şehir meclisinin geniş yetkileri vardır. Medine Belediyesi 2 Temmuz 1978'de birinci dereceye yükseltilerek Emânetü'l-Medîneti'l-Münevvere adını almıştır. Ayrıca Kral Fehd b. Abdülazîz, başşehir Riyad'da Medine'nin idarî ve içtimai işleriyle ilgilenen, başbakanlığa bağlı özel bir kurul oluşturmuştur.

Asıl yerleşme ve ticaret alanı sur içinde ve Harem-i şerif'in çevresinde yoğunlaşan Medine'nin çekirdeğini Mescid-i Nebvî çevresinde bulunan ve kuruluşu Hz. Peygamber zamanına kadar giden semtler oluşturur. Şehrin nüfusu 1930'lu yıllarda 15.000 kadardı. Sur dışında daha çok bedevilerin ikamet ettiği dağınık ve basit tarzda kurulan bazı mahalleler de vardı (Ali Hâfız, s. 35-38). Sur içindeki bazı mahallelerin sokakları ancak yüklü bir hayvanın geçebileceği kadar dar olup evler bitişik nizamda sıralanmıştı. Böylece sokaklarda gölge yoğunluğu artırılarak özellikle yaz aylarında yükselen sıcaklığın etkisinin azaltılması hedeflenmişti (Medine'de yaz aylarında ortalama sıcaklık 28°-42°dir). Günümüzde bilhassa Mescid-i Nebvî ile Mescid-i Kubâ arasında rastlanan bu evlerden pek azı ayakta kalmıştır. Evler inşa edilirken iklim ve coğrafya şartları gözetilmiş ve sıcakların mümkün

olduğunca az hissedilmesi için gerekli düzenlemeler yapılmıştır.

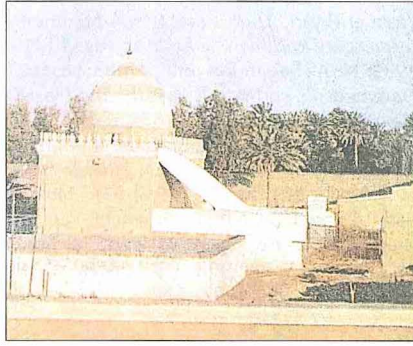
Tarih boyunca Mescid-i Nebvî'nin çevresine sıkışıp kalan Medine, XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkenin artan petrol gelirleri sayesinde Arap yarımadasında çok hızlı gelişen şehirlerden biri oldu. Bu dönemden önce Medine tarihi çekirdeğin çevresinde dairevi biçimde uzanan dış surların ötesine taşmayan, yaklaşık 6000 kişinin yaşadığı bir şehir durumundaydı. Medine, XX. yüzyılın ikinci yarısında Mescid-i Nebvî'nin genişletilmesi faaliyetleri sırasında âdeta yeniden kurulma sürecine girdi. Şehrin alt yapı ihtiyacı sistemli olarak ele alındı. Medine'nin şehir planında ilk önemli değişiklikler ve şehrin sur dışına doğru gelişmesi 1955 ve 1973'te Mescid-i Nebvî'yi büyütmeye çalışmaları sırasında gerçekleşti. Harem-i şerif ve çevresinde düzenlemeler yapıldı. Bu faaliyetler neticesinde, 1930'lu yıllarda Medine'nin merkezinden uzak ve âdeta birer köy konumunda olan güneydeki Kubâ, güneydoğudaki Avâlî ve Kurbân, kuzeybatıdaki Cûrf ve batıdaki Akik gibi yerleşim birimleriyle şehrin merkezî kesimi arasında bulunan boş alanlarda da yerleşim başladı ve şehir adı geçen yerlerle birleşti. Bu arada Medine'nin kenar semtlerinde Medine toplumundan ayrı yaşayan Neklâvîler gibi bazı bedevî grupları da şehre yerleşmeye başladı (*EP* [İng.], V, 999). Bu gelişmeler, Medine'nin mekânsal büyümesini yanında nüfusunun da süratle artmasını beraberinde getirdi. İlk resmî sayımın yapıldığı 1962'de 71.998 olan nüfus 1971'de 136.557'ye, 1974'te 198.186'ya, 1978'de 311.284'e ulaştı. Medine'nin

Medine istasyon binası

görünümünde en önemli değişiklik, 1980'li yıllardan itibaren şehrin çevresinde oluşturulan yeni mahallelerle birlikte ortaya çıktı. Bu dönemde yeniden planlanan Medine'nin daha önce yaygın bir yapılaşmanın olmadığı Harretülgarbiye, Harretüşşarkıye, Seyyidüşşühedâ, Sultâne, Bi'rûâfî, Kubâ, Uhud'un kuzey tarafı ve Câmîatülsîlâmiye bölgelerinde devlet destekli yerleşmeler yaygınlaştı ve bu kesimlere genellikle üç katlı evler inşa edildi. 1955, 1973 ve 1994'te Harem-i şerif ve çevresinde gerçekleştirilen düzenlemelerle Mescid-i Nebevî'den şehrin muhtelif istikametlerine on kadar cadde açıldı. Kral Hâlid adlı çevre yoluyla kuşatılan, bu caddeler arasında güneye doğru Bâbüs-selâm, doğuya doğru Melikabdülazîz, kuzeye doğru Bâbülmecîd ve batıya doğru Ayniye caddeleri sayılabilir. Bu yıllarda Medine'de mahalle sayısı 110'a kadar ulaştı. Mescid-i Nebevî'nin çevresinden açılan sokaklar üzerinde yer alan ve genellikle hazır mal alıp satan esnafın oluşturduğu çarşı ile Kubâ yolunda mevcut dükkânların eski özellikleri korunurken şehrin muhtelif yerlerine büyük alışveriş merkezleri kuruldu. Suudi Arabistan'ı oluşturan 13 idârî birimden (mıntaka) birinin merkezi olan Medine bugün hızla artan nüfusuyla (1992'de 608.000, 2004 yılı başlarına ait tahminlere göre de 868.000) başta Hz. Peygamber'in kabri olmak üzere İslâm'ın ilk döneminden hâtıralar taşıyan eserleri ziyaret için gelen insanların etkinliklerine sahne olan, iç ve dış göç hareketleriyle farklı kültür ve geleneklerin çeşitliliğini temsil eden, kentsel faaliyetleri sürekli artan bir şehirdir. Mescid-i Nebevî merkezli fizikî planını korumakla birlikte şehrin geleneksel yapısı neredeyse tamamen değişmiş; yüksek binaları, geniş yolları, Harem-i şerif etrafında yoğunlaşan otelleri ve parklarıyla son derece modern bir görünüm kazanmıştır.

Medine ulaşım bakımından bugün de tarihteki merkezi rolünü sürdürmektedir. Medine-Mekke arasındaki ulaşım, Hicret yolu olarak bilinen ve 1984'te tamamlanan 418 kilometrelik otoyol vasıtasıyla sağlanmaktadır. Ayrıca şehri Tebük, Riyad ve Yenbu' ile birleştiren yollar yapılmıştır. 1908'de Medine'ye ulaşan Hicaz demiryolu ile Medine-İstanbul arasında bağlantı kurulmuş ve Şam'dan aktarmalı olarak haftada üç sefer yapılmaya başlanmıştır. I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilmesinin ardından Hicaz demiryolu âtil hale gelmiş-

Mescid-i Cum'a – Medine

tir. Bugün demiryolu hattı yeniden canlandırılmaya çalışılmaktadır. Medine istasyon binasıyla yanındaki Osmanlı tarzı cami hâlâ ayakta. Medine'de özellikle hac mevsimlerinde iniş ve kalkışların çok yoğun olduğu, 10 Ekim 1947'de açılan bir havaalanı bulunmaktadır.

Şehrin ekonomik hayatı günümüzde tarım, ticaret, sanayi ve hac ile doğrudan bağlantılıdır. Petrol gelirlerinin artması ve Suudi Devleti'nin şehre verdiği ekonomik destek bu alanda hızlı bir gelişmeyi beraberinde getirmiştir. 22 Mayıs 1937'de Medine meclisinin kararıyla bazı dönemlerde uygulanmamakla birlikte geçmiş Abbâsîler dönemine kadar uzanan, şehri ziyarete gelenlerden ayakbaşı parası alınması uygulaması kaldırılmıştır (Abdülbâsit Bedr, III, 210). Medine ve çevresinde gerçekleştirilen tarımsal faaliyetlerin % 65'i hurma ile ilgilidir. Besin endüstrisi, doksan kadar türü olan Medine hurması başta olmak üzere şehrin sanayi etkinliklerinin ilk sırasında yer alır. Bugün Medine'de çoğunluğu hurmayla alakalı besin endüstrisi alanında faaliyet gösteren on altı tesis mevcuttur. XX. yüzyılın başlarında gelişmeye başlayan hediye eşya sektörü günümüzde çok gelişmiş, buna bağlı olarak kimya ve tekstil sanayii alanında önemli atılımlar gerçekleştirilmiştir. 1980'lerden itibaren artmaya başlayan sanayi tesisleri çevre sağlığı da dikkate alınarak şehrin dışında kurulmuştur. Medine'de hizmet sektörü başta olmak üzere bütün kesimlerde çalışanların çoğunluğunu Suudi Arabistan dışından gelenler oluşturmaktadır.

İslâmiyet'in üç kutsal şehriden biri (diğer ikisi Mekke ve Kudüs) olması, Hz. Peygamber'in kabrini ve mescidini bün-

yesinde barındırması ve diğer tarihî zenginlikleri sebebiyle Medine bütün müslümanların ziyaret etmek istediği, hac ve umre için Mekke'ye gidenlerin mutlaka uğradığı bir şehirdir. Hac mevsiminde nüfusu iki, hatta üç kat artan Medine'nin alt yapısı ve hizmet sektörüyle ilgili çalışmaların önemli bir kısmı bu ziyaretçilere yönelik olarak planlanmıştır. Mescid-i Nebevî, Mescid-i Kubâ, Mescid-i Kibleteyn, Mescid-i Gamâme, Mesâcid-i Seb'a, Mescid-i Cum'a, Mescid-i Hendek, Mescid-i Ebû Zer, Mescid-i Anberiyye, Mescid-i İcâbe, Mescid-i Ebû Bekir, Mescid-i Ömer b. Hattâb, Mescid-i Ali b. Ebû Tâlib, Cennetü'l-bakî' ve şehrin çok yakınındaki Uhud Şehitliği, Medine ve çevresinin önemli ziyaret yerleri arasında sayılabilir. Bu mekânlardan Gamâme, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ali mescidleri gibi yapıldığı dönemdeki tarzını koruyanlar bulunsa da çoğunluğu yenilenmiştir. Hz. Peygamber'in babası Abdullah b. Abdülmuttalib'in şehrin yakınında bulunan kabri yeni imar faaliyetleri sırasında, Ârif Hikmet Kütüphanesi 1986'da Mescid-i Nebevî genişletilirken yıktırılmış, Hendek Gazvesi'nde hazırlanarak kullanılan hendeklerden mevcut olanları 1941 yılında ortadan kaldırılarak üzerinden yol geçirilmiştir.

Medine, Mekke ile birlikte geleneksel edebiyat kültürünün yaşadığı ve kırsal kesime yayılabildiği iki şehirden biriydi. Dolayısıyla buralarda modern eğitim kurumlarının tesisi oldukça geç zamanlarda gerçekleşmiş, geleneksel eğitim yapan kurumlar fazla değişime uğramadan uzun süre faaliyetlerini sürdürmüştür. Medine'de 11 Kasım 1961'de açılan ve günümüzde beş fakülte ve dört enstitüsü olan el-Câmîatü'l-İslâmiyye adlı bir üniversite bulunmaktadır. Medine dinî, sosyal ve teknik konularda eğitim yapan çok sayıda kurumyla Suudi Arabistan'ın önemli eğitim ve öğretim merkezlerinden biri haline gelmiştir. Şehrin kültür hayatını canlandıran diğer bir unsur da müze ve kütüphanelerdir. Ârif Hikmet ve Mahmûdiye kütüphanelerinde bulunan kitaplar 1986'da Melik Abdülazîz Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, HH, nr. 19528-19529/A-B, 19535, 19661; BA, A. DVN, nr. 71/7; BA, BEO, nr. 230615, 330554; 3 Numaralı Mühimme Defteri (nşr. Nezih Aykut v.dğr.), Ankara 1993, s. 133-134, 140-141, 148-149, 444; 6 Numaralı Mühimme Defteri (nşr. Hacı Osman Yıldırım v.dğr.), Ankara 1995, I, 268; II, 221-222, 328; 7 Numaralı Mühimme Defteri (nşr. Hacı Osman Yıldırım v.dğr.),

Ankara 1998-99, I, 173-174, 334-335, 476, 502; II, 65, 96, 101-102, 106, 501-502; 12 *Nu-maralı Mühimme Defteri*, Ankara 1996, II, 343-344; Nehrevâli, *el-lâm bi-a'lâmi Beytillâhi'l-harâm*, Kahire 1305, s. 173; Feridun Bey, *Mün-şeât*, I, 429, 479, 487, 491; Atâi, *Zey-i Şekâik*, s. 444, 509; Ayyâşî, *er-Rihletü'l-'Ayyâşîyye*, Ra-bat 1397/1977, I, 235-317; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX, 606-663; Şem'dânîzâde, *Mürî't-tevârîh* (Aktepe), I, 123, 146; II/A, s. 100, 102-103; Câbî Ömer Efendi, *Târih* (haz. Mehmet Ali Beyhan), Ankara 2003, I, 112, 153, 232, 483, 578; II, 821, 917, 927, 935-936, 943; Abdurrahman el-Ensârî, *Tuhfetü'l-muhibbîn ve'l-aş-hâb fî ma'rîfeti mâ li'l-medeniyyîn mine'l-ensâb* (nşr. Muhammed el-Arûsî el-Matvî), Tunus 1390/1970; *Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihî: İstanbul'un Uzun Dört Yılı* (haz. Feridun M. Emecen), İstanbul 2003, s. 93, 198, 201, 255, 397, 430; Vâsîf, *Târih* (İlgürel), s. 225, 268, 374, 391-392; Şânîzâde, *Târih*, II, 165-168, 340-341; III, 16-17; *Hicaz Vilâyeti Salnâ-mesi* (1301), s. 137-153; a.e. (1309), s. 231-254; Eyüp Sabri Paşa, *Târih-i Vehhâbiyyân*, İstanbul 1296, s. 140-151; *Mir'âtü'l-Haremeyn*, I, 685; II, tür.yer.; İbrâhim Rifat Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, Kahire, ts. II, 407, 411-413; Cevdet, *Tâ-rih*, VII, 83, 182, 273; VIII, 25, 81, 123-125; IX, 206, 257-258; X, 97-99, 102, 220; XI, 16; Ali b. Mûsâ, *Vaşfû'l-Medine* (Resâ'il fî târihi'l-Medine içinde), Riyad 1972, s. 3-81; J. L. Burckhardt, *Travels in Arabia*, London 1829, s. 170, 317-400; S. J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ot-toman Egypt: 1517-1798*, Princeton-New Jer-sey 1962, s. 239-240, 251-271; R. F. Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to al-Madi-nah and Maccah*, New York 1964, I, 285-436; II, 1-75; Ömer el-Fâruk Seyyid Receb, *el-Medi-netü'l-münevvire*, Cidde 1399/1979; M. Abdurrahman eş-Şâmîh, *Neşetü's-sahâfe fî'l-memleketi'l-'Arabîyyeti's-Su'ûdiyye*, [baskı ye-ri yok] 1402/1981 (Dârü'l-ulûm), s. 26-29, 77, 116-120, 162-166, 170-176; a.mlf., *et-Ta'lim fî Mekke ve'l-Medine âhira'l-'ahdi'l-'Osmânî*, [baskı yeri yok] 1405/1985 (Dârü'l-ulûm), s. 61-78, 106; M. Lebîb el-Betenûnî, *er-Rihletü'l-Hî-câziyye*, Kahire, ts. (Mektebetü's-sekâfeti'd-dî-niyye), s. 304-351; Ali Hâfız, *Fuṣūl min târihi'l-Medineti'l-münevvire*, Cidde 1984; Abdülkud-dûs el-Ensârî, *Âşârü'l-Medineti'l-münevvire*, Medine 1985; M. Şevkî b. İbrâhim Mekki, *Sûk-kânü'l-Medineti'l-münevvire*, Riyad 1405/1985; Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, s. 54, 66, 85-86, 112, 129-131; Süleyman Beyoğlu, *Fahreddin Paşa ve Medine Müdafaa'sı* (dok-tora tezi, 1990), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Abdülbâsî Bedr, *et-Târihu's-şâmil li'l-Medineti'l-münevvire*, Medine 1993, II, 342, 347; III, 210; ayrıca bk. tür.yer.; Ahmet Akgün-düz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tah-lilleri*, İstanbul 1994, VII, 54; Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlılar Döneminde Hac: 1517-1638* (trc. Gül Çağalı Güven), İstan-bul 1995, s. 82-85, 93, ayrıca bk. tür.yer.; Cen-giz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Gü-ney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, Ankara 1996, s. 96, 133; Ârif Abdülganî, *Târihu ümerâ'i'l-Medi-neti'l-münevvire*, Dimaşk 1996, s. 322-445; Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, Ankara 1998, s. 28-29, 37-44, 48-52, 71, 135-138, 173-193; Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, İstanbul 1998, s. 77, 82-

83, 161-163, 167-169, 178, 220-221; Ahmed b. Yâsin el-Hıyârî, *Târihu me'âlimi'l-Medineti'l-münevvire kadîmen ve hadîsen*, Riyad 1419/1999; M. Ali Fehîm Beyyûmî, *Muḥaṣṣaṣâtü'l-Haremeyni's-şerîfeyn fî Mısr ibbâne'l-'aşri'l-'Osmânî: 923-1220/1517-1805*, Kahire 1421/2001, tür.yer.; Feridun M. Emecen, "Sultan Sü-leyman Çağı ve Cihan Devleti", *Türkler*, Anka-ra 2002, IX, 501-503, 511, 514-515; Mustafa Güler, *Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları*, İstanbul 2002, tür.yer.; W. M. Watt, "al-Madi-na", *El²* (İng.), V, 997-998; R. B. Winder, "al-Ma-dina", a.e., V, 998-1007.

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞCI

el-MEDİNETÜ'L-FÂZILA

(المدنية الفاضلة)

Fârâbî'nin
(ö. 339/950)

felsefî sistemini bütün yönleriyle
yansıtan temel eseri.

Kaynaklarda *Kitâbü Ârâ'i ehli'l-me-dîneti'l-fâzıla* ve *Kitâbü Mebâdî'i ârâ'i ehli'l-medîneti'l-fâzıla* şeklinde geç-mekle birlikte genellikle *el-Medînetü'l-fâzıla* olarak anılmaktadır. Fârâbî, olgun-luk döneminin ürünü olan eserin telifine Bağdat'ta başlayıp 941-942 yıllarında Di-maşk'ta tamamlamış, ölümünden iki yıl önce Mısır'da bulunduğu sırada dostları-nın isteği üzerine kitabı tekrar gözden geçirerek konu başlıklarını tesbit etmiş-tir (İbn Ebû Usaybia, III, 231). *el-Medîne-tü'l-fâzıla* genel muhtevası itibarıyla biri varlık, diğeri siyaset felsefesi olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Eserin baş tarafında on dokuz madde halinde yer alan özetin müellif tarafından yapıldığı-na dair bilgi yoktur. Kitabın ilmi neşrini gerçekleştiren R. Walzer ana başlıkları altı fasıl, alt başlıkları da özete göre on dokuz bab şeklinde göstermiştir. Daha önce eserin tenkitli neşrini yapmış olan Albert Nasrî Nâdir ise bab ayırımına yer verme-yerek başlıkları otuz yedi fasıl halinde be-lirlemiştir. Bu durumda Fârâbî'nin tesbit ettiği konu başlıklarının orijinalitesini ko-ruyup korumadığı pek belli değildir.

Fârâbî eserinde mukaddimeye yer ver-medten konuya Tanrı ve O'nun sıfatlarıyla başlar. Filozof, Tanrı'nın varlığının kanıta gerek kalmayacak derecede apaçık oldu-ğuna inandığı için deliller üzerinde dur-maz. Önce Tanrı'nın sıfatlarını ele alır ve Tanrı'yı ilk varlık, ilk sebep, bir ve ezeli olarak niteler. Daha sonra O'nun ortağı, benzeri ve zıddı bulunmadığını; mümkün varlık kategorilerinin tanırlı cins ve fasla dayanılarak yapıldığı halde Tanrı bu gibi niteliklerin ötesinde olduğundan tanırlı-

nin de yapılamayacağını belirtir (Fasıl 1-4). Bir kavramının gerçek anlamını Tan-rı'da bulduğuna ve Tanrı'nın zâtı ile birli-ğinin özdes olduğuna dikkat çeken filo-zof özü bakımından Tanrı'nın bilfiil akıl, âkil ve ma'kul olduğunu, bu üç kavramın O'nun zâtında bir ve aynı anlama geldiği-ni, insanların maddeden tam soyutlanıp bilfiil akıl haline geldiğinde O'na daha ya-kın olacağını ve O'nu tam olarak anlaya-bileceğini söyler. Ayrıca Tanrı'yı âlim, ha-kim, hak ve hay sıfatlarıyla niteler, bunla-rın yorumu üzerinde durur. Tanrının aş-kın ve kâmil bir varlık olduğunu ifade et-mek için O'na izâfe edilen zâtî ve sübûtî sıfatlar ne kadar çok ve çeşitli olursa ol-sun bunlar bir tek hakikate delâlet etti-ğinden hiçbir zaman O'nun zâtında çok-luk bulunduğu gibi bir fikre yol açmaz. Tanrı'nın varlığı en mükemmel varlık ol-duğuna göre O'nun yüceliği, ululuğu, kut-sallık ve güzelliği de her şeyin üstündedir. Şu halde Tanrı hem aşk hem âşık hem de mâşuktur. Bu üç kavram O'nun zâtında aynı hakikatin bir ifadesi sayılmaktadır (Fasıl 5-6). Esasen aşkın bir Tanrı fikrine ulaşmak için Fârâbî'nin burada sıfat ola-rak zikrettiği kavramlar Tanrı'nın zâtının birer yansıması şeklinde düşünülmüş olup sonuçta hepsi zâta indirgenmektedir. Do-layısıyla Kur'an'ın ortaya koyduğu Allah telakkisiyle Fârâbî'nin Tanrı anlayışı ara-sında temelde olmasa bile sıfatların yoru-mundan kaynaklanan bir farkın bulun-duğu söylenebilir. Bununla birlikte Fârâbî kendi zâtından başka hiçbir şeyi bilme-yen, ilgilenmeyen Aristo'nun pasif ve âtıl Tanrı anlayışına hayli uzaktır.

Meşşâî felsefesinin Yeni Eflâtunculuk'la buluşmasını sağlayan *Eṣûlûciyâ* (*Theolo-gia*) adlı apokrif eserden müihem olarak Fârâbî, İslâm felsefe ve tasavvufunda ka-lıcı etklere birakan sudur veya feyiz siste-mini *el-Medînetü'l-fâzıla*'da temellen-dirmektedir. Bu öğretide filozof ezeli olanla sonradan olan, değişmeyenle de-ğişikliğe uğrayan, bir ve zorunlu (vâcip) olan ilk sebeple çok ve mümkün kategori-sine giren varlıklar arasındaki ilişkiyi be-lirleyip ay üstü ve ay altı âlemdaki her tür varlığın oluşum ve sürekliliğini hiyerarşik bir düzen içinde yorumlamaktadır. Bir ba-kıma "ezelde yaratma" anlamına gelen bu öğreti katı bir determinizm içermek-te olup filozof bu konudaki düşüncesini Allah'ın cömert ve âdil oluşunun bir gere-ği ve sonucu saymaktadır (Fasıl 7-9). Son-raki fasıllarda, mutlak bir olan Tanrı'dan çıkan ilk akıldan çokluğun nasıl gelişip ya-yıldığının sistemin kendi mantığı içinde